

PROGON ŽIDOVSKIH ADVOKATA U NDH

Roden je 3. avgusta 1899. u Žešovu (Rzeszow), tada u Austrougarskoj, danas u Poljskoj. Njegov otac radio je neko vreme kao sudija u Tuzli. Edo Neufeld prvo je pohađao školu u Tuzli, a potom u Sarajevu, gde je maturirao. Studije prava počeo je u Beču a nastavio u Zagrebu, gde je doktorirao. Njegov otac se u međuvremenu preselio u Zagreb i otvorio advokatsku kancelariju u kojoj je radio i njegov sin. Tridesetih godina, Edo Neufeld otvara vlastitu kancelariju u Bauerovoj ulici, u Zagrebu. Venčao se 1924. sa

Albinom, rodenom Spiller; sa kojom je dobio kćeri Leu i Veru.

Početak rata uhapsile su ga ustaše i tada za njega i njegovu porodicu počinju teška i neizvesna vremena. Posle brojnih peripetija, dospeli su u Švajcarsku, gde su ostali do avgusta 1945. godine, kada su se vratili u Zagreb. Pošto u Zagrebu nisu imali ni stana ni posla, porodica se odselila u Beograd, gde je Edo Neufeld radio u knjižari svoga brata. Umro je u Beogradu 1947, u 48. godini života.

OVAJ TEKST JE PREDAVANJE DR EDE NEUFELDA ODRŽANO U IZBEGLIČKOM LOGORU GATIKON (GATTIKON), U ŠVAJCARSKOJ, DECEMBRA 1943.

Nedjelja, 6. travnja 1941. U Zagrebu nas je probudilo zavijanje sirena. Nismo znali šta se događa, je li to vježba za obranu od napada iz zraka, te smo samo otvarali radio-aparate. Vijesti su bile vrlo oskudne.

Svakih četvrt sata čule su se samo riječi: „Mi smo u ratu, krenite u skloništa od zračnih napada“ i ništa drugo. U isto doba jugoslavenski je glavni grad Beograd doživio najveću tragediju od svojega postojanja. U 5 sati u zoru, bez ikakve najave rata, njemački su štuka-aparati u rojevima počeli nadlijetati grad i izbacivati svoje ubojite bombe na mirno spavajuće pučanstvo. Ljudi su napuštali stanove u spavaćicama, bos i bez ikakvog određenog cilja. Njemački avioni bombarderi nisu se ograničavali na bombardiranje ministarstava ili eventualno ratno važnih ciljeva, nego su iz svojih strojnica gadali pučanstvo u bijegu. Kao što kažu kasnija izvješća, toga dana je poginulo između 25.000 i 30.000 građana, staraca, žena i djece.

Kad sam postao svjesnim da smo se našli u ratu, držao sam svojom prvom dužnošću da se stavim na raspolaganje Jugoslavenskoj armiji za borbu protiv neprijatelja. Svi smo bili uvjereni da će u najkraćem roku Zagreb biti zauzet od strane Nijemaca, ali budući da su Zagreb i Beograd bili proglašeni otvorenim gradovima, da se pripadnicima obitelji, koji ondje ostanu, neće ništa osobito loše dogoditi. Do tog trenutka malo nam je ili gotovo ništa bilo poznato o neljudskim deportacijama i ubijanju žena i djece, pa nismo ni u snu mogli zamisliti da će se to provoditi u djelo u Hrvatskoj, koja se uvijek hvalila tisućgodišnjom kulturom.

Imao sam, doduše, svoje ratno odredište i morao sam, u slučaju opšte mobilizacije, krenuti u Mostar. Ta opća mobilizacija u nas, koji smo živjeli u Hrvatskoj, nije međutim nikad proglašena, jer je postojala svijest o tome da će Hrvati, zbog kolebljivog Mačekovog stava, u vrlo maloj mjeri slijediti svoje obveze spram domovine, pa se očekivalo više štete nego koristi od takvog proglašenja. U međuvremenu je na srbijanskom teritoriju i u Sloveniji krenula opća mobilizacija.

Stotine mojih suvjernika, u Zagrebu prebivajući Srbi i Slovenci, a među njima i ja, stajali smo u dugim povorkama pri nadležnom vojnom zapovjedništvu. Peta kolona radila je pak također na tom mjestu. Najveći dio nas bio je upućen da se javi tek nakon nekoliko dana, premda su Nijemci od nas bili udaljeni jedva stotinu kilometara.

Posvuda su vladali najveći mogući nered i najveća zamisliva bespomoćnost. Nijemci su toga povijesnog nedeljnog jutra 6. travnja dobro ciljali, kad su tačno pogodili glavni stožer pri Ministarstvu rada u Beogradu, a time i nervno središte jugoslavenske ratne mašinerije. Od tada je svaka vojna jedinica radila bez vodstva, na vlastitu odgovornost, a peta kolona – dobro vodena iz Berlina – na svakom je koraku stvarala

teškoće i sabotazu. Hrvatske su regimente već oklijevale pred ukrcajem u vojne vlakove. Bio sam osobno svjedokom kad je jedan bataljun zagrebačke domaće regimente br. 35 pješice, bez oružja, poslan na put od 100 km u susret neprijatelju, koji je bio poznat po svojoj naoružanosti i motorizaciji.

Svega toga postao sam svjestan dva dana nakon početka rata, kad sam uvidio da o uspješno organiziranoj obrani Jugoslavije ne može biti ni govora. Jedinim spasom učinio mi se bijeg prema jugu, u susret engleskoj vojsci koja se borila zajedno sa Grcima.

Za taj plan sam se spremao zajedno sa svojim bratom i dvojicom prijatelja, jednim liječnikom, dr Vurdeljom, i jednim aktivnim kapetanom Tomićem, a kao dan odlaska odabran je utorak. Brzo su spakirane najvažnije stvari i odmah je slijedio bolan oproštaj od obitelji sa sviješću da ćemo se vidjeti za godinu ili dvije (tada se tako računalo) ili uopće ne više.

U ugovoreno vrijeme stajao sam pokraj svog automobila već spreman za put. Nedostajao je samo aktivni kapetan, koji nam je stalno slao poruke kako svoje mjesto, za koje se vezao zakletvom, ne može napustiti bez zapovijedi. Nakon tri sata čekanja, postalo nam je jasno da on svoje mjesto neće napustiti, te da nam ne preostaje drugo nego se vratiti kući, jer je zapravo on bio organizator putovanja. Tako sam se nakon nekoliko sati vratio vrlo začuđenoj i radosno iznenađenoj obitelji, koja je već mislila da sam na putu dopro barem do srca Bosne. Kad sam te večeri otvorio radio i čuo vijest da je Skoplje, jedan od najjužnijih gradova Jugoslavije, zauzeto od Nijemaca i da Nijemci nakon proboja jugoslavenskih linija napreduju u smjeru zapada, pa tako onemogućuju svaku vezu sa savezničkim trupama, svi smo se utoliko više radovali činjenici da nije došlo do te avanture.

Nijemci su zahvaljujući svojoj nadmoćnoj taktici i dezorganiziranosti ostalih na svim bojišnicama imali uspjeha. Mi muškarci bili smo svjesni da bismo ipak morali bježati, ali ništa nismo poduzimali nego smo dragocjeno vrijeme trošili na beskorisna razmišljanja, proračune i rasprave.

U takvu stanju sam bio i ja, kad sam u četvrtak 10. travnja 1941, oko četiri sata poslije podne, čuo neko potcikivanje sa ulice.

U grad su ulazila prva četiri njemačka tenka, a da nisu ispalili ni jedan hitac. Prilično bojažljivo pokazivale su se hrvatske i njemačke zastave na ponekim kućama, da bi se kroz manje od jednog sata cijeli grad pretvorio u more zastava. Nepregledna gomila u odjelima hrvatske

gradske milicije dočekivala je njemačku vojsku uz svečane pozdrave i cvijeće. U Zagrebu je zavladao do tada nikad viđeno oduševljenje. Djevojke i žene ljubile su vojnike i one koji su stizali automobilima. To je bila ona ista masa, koja je godine 1920. prolazila gradom pod crvenim komunističkim zastavama, koja se 1925. okupljala kad je Radić, najveći hrvatski seljački vođa, govorio protiv Srba, da bi mjesec dana poslije, kad se Radić pomirio sa Srbima i javno izljubio sa predstavnikom najradikalnije srbijanske stranke, burno aplaudirala, a onda 1934. kad je vlak s lešom u Marseillesu od Hrvata ubijenoga kralja Aleksandra stigao u Zagreb – pri dolasku vlaka gorko plakala i srce drapateljno jadikovala. Pobjedniku ili nesretniku pripadala je simpatija te mase!

Toga 10. travnja 1941, istodobno sa ulaskom Nijemaca u Zagreb proglašena je „nezavisna“ hrvatska država, na čelu koje je postavljen zagrebački odvjetnik Pavelić, šef ustaša a time i ubojica kralja u Marseillesu. Stizale su naredbe jedna za drugom, koje su, ma kako ih mi tumačili, na početku ipak izgleda nosile obilježje državnog autoriteta i zakonitosti. Javni red kao da je bio čvrsto u rukama izvršne sile. Kroz grad su, doduše, prolazile mase demonstirane protiv Židova i Srba, koje su se ograničavale na pjevanje pjesama rugalica i prozivanje, a da nisu poduzimali ništa protiv osobne sigurnosti i vlasništva, kako je to prije u Zagrebu tu i tamo bio slučaj s razbijanjem izloga na židovskim dućanima.

Pojedini muškarci-ustaše samovoljno su pretraživali židovske stanovne pod prijetnjom sile, te u vlastitu korist konfiscirali ono što bi im se svidjelo. Jedan je bio specijalist za novac i dragocijenosti, drugi za radio-aparate, a treći, momak od 18 godina, zadovoljavao se zlatnim nalivperima što ih je prikupljao od kuće do kuće. Državna je policija javno pozivala pučanstvo da obznani takve slučajeve neovlaštene konfiskacije, prijetila čak teškim zatvorskim kaznama, ali je samo u vrlo rijetkim slučajevima dolazilo do prijave, jer su pogođeni uglavnom bili zastrašeni i od straha pred odmazdom odustajali od prijave, dok su se vlasti posve pasivno odnosile spram takvih prijava i, u nekim slučajevima, tužiteljima prijetili optužbama za klevetu.

Na tisuće zagrebačkih građana, Židova i kršćana, koji su pripadali oporbenim strankama, ministri i radnici, sveučilišni profesori, namještenici, suci, odvjetnici, liječnici i drugi intelektualci, muškarci i žene, odvođeni su u prepune policijske zatvore. Nasuprot tome su oni iz društvenog ološa, lopovi, prevaranti, prostitutke i vucibatine otpušteni iz zatvora kako bi „gospodi dali mjesta“ i onda bili postavljeni na razne

državničke funkcije. Svaki je intelektualac kod kuće pripremao opremu za zatvor. Stoga ni ja ni moja obitelj nismo bili osobito iznenađeni kad se 28. travnja uveče kod nas pojavio tajni agent policije i mene uhapsio. Nakon oprostaja od članova obitelji, uzeo sam već pripremljeni ruksak i tako započeo put u različite zatvore, koncentracijske logore i pusto-lovine.

Iako se ničeg posebno nisam bojao, nije mi bilo ugodno, jer su u to doba hapšenja već poduzimana za račun Gestapoa i pričalo se da ljude već deportiraju u Njemačku. Bilo mi je malo lakše kad sam, u predvorju političkog referenta, susreo neke kolege, a dok smo boravili u tom prostoru, svaki čas su dolazili novi. Pošto smo dali najvažnije podatke, odveli su nas – većinu prvi put u životu – u policijski zatvor. Do deset uvečer već su tu bili svi zagrebački odvjetnici židovske vjere, nas ukupno sedamdeset devetoro, ugledni i nepoznati, bogati i siromašni, mladi i dostojanstveni djedovi i – ubrzo zatvoreni iza brave i zasuna.

Provedbu formalnosti poput pretrage tijela, oduzimanje predmeta, fotografiranje i daktiloskopiranje, što je sve trajalo do 2 sata u noći, svi smo prilično pribrano pratili i u dobrom raspoloženju. Podijeljeni u dvije skupine po četrdeset osoba, dobili smo po jednu ćeliju od najviše 6 do 7 četvornih metara. Jedva smo imali mjesta da sjednemo, a kamoli da legnemo ili spavamo. Tako smo tu noć svi mi koji smo još jučer spavali u svojim lijepim stanovima i dobrim krevetima, proveli sjedeći, pitajući se što će nam biti dosuđeno.

Kad su nas u 6 sati ujutro dozvali da izađemo iz ćelija te nam vratili naše stvari, bilo nam je jasno da ćemo nekamo biti transportirani. Blijedi u licu od duševnih muka i uslijed neprospavane noći, napeto smo čekali zapovijedi što će uslijediti. Nadzornici zatvora, sa kojima su mnogi od mojih kolega već prije, zbog svoje profesionalne djelatnosti, imali neke kontakte vrlo su bili ljubazni i išli tako daleko da su nam objašnjavali da bi im, budući da su nezadovoljni novim režimom, bilo draže da su na našem mjestu nego da nas gledaju kao zatvorenike. Sve su to bili stari jugoslavenski policijski djelatnici, koji su prisilno dalje obavljali dužnost, a da ništa zajedničko nisu imali sa režimom pa zato i danas vjerujem u njihove osjećaje što su nam ih iskazivali.

Ti isti su nam odali tajnu da ćemo biti transportirani 20 km daleko od Zagreba u dvorac Kerestinec grofa Mihalovića, koji se također nalazi u policijskom zatvoru – zato što je policijski zatvor prenapunjen. Iste večeri kad smo uhapšeni, dovezeno je i četrdesetoro ljudi iz kazališta, opernih ravnatelja, komičara, primabalerina i scenskih radnika koji su

u podrumskim prostorima čekali na naš odlazak, da ih potom stave na naše mjesto. Našao se i jedan zlobnik koji je, ne bi li nas uplašio, izvijestio da smo mi na raspolaganju Gestapou te da će nas u 9 sati prevesti u Graz. Posljedica toga bila je da su trojica naših starijih kolega zapala u grčeviti plač pa u nesvijest.

Vijest o uhićenju svih židovskih odvjetnika proširila se po Zagrebu, a posebice među židovskim pučanstvom, munjevitom brzinom. Naše supruge još su noću jurile stubama naših arijevskih kolega, novih političkih vođa i prijatelja, kako bi potražile spas i pomoć za nas. Nad njima su se sažaljevali i tješili ih kako je to samo jedna provizorna mjera koja će u najkraćem roku biti poništena dok stanoviti zakoni o ograničenju imovine u Židova ne stupe na snagu. U međuvremenu su, u zatvorskom dvorištu, bila tri otvorena policijska automobila, u koje su nas smjestili i ne malo iznenadili kad smo, vozeći se na cestu, vidjeli gomilu ljudi i među njima svoje supruge i članove obitelji, koji su već bili o svemu obaviješteni i nama puni nade domahivali i željeli sretan put.

Dr EDO sa suprugom ALBINOM u Crikvenici, leta 1940.

Budući da je koncentracijski logor u Kerestincu također već bio prenapunjen, nas mlade smjestili su u još prazne podrumске prostorije, a one starije u jednu veliku drvenu dvorišnu garažu. Prostor u koji smo smješteni, četiri kolege i ja, bio je mračan podrum od najviše 3,5 do 4 četvorna metra sa zidovima obloženim metar debelom prljavštinom, paučinom i vlagom što je kapala kroz njih, a s jednom slabom žaruljom upaljenom cijeli dan. Tu sam proveo 40 dana.

Naše su supruge grozničavo radile, trčale od Poncija do Pilata i ishodile to da su nas smjele svaki dan po jedan sat posjećivati i donositi nam jelo. Hrana, koja je zatvorenicima davana od države, sastojala se od jedne litre povrća, većinom graha i 200 grama kruha. Bili smo pod nadzorom stare, nama naklonjene policijske straže koja je unatoč svojih dužnosti, ipak nalazila načina da bude ljubazna, da nam pomogne i izađe u susret.

U međuvremenu se u Zagrebu pojačao teror. Mnogi ustaški vojnici, koji su se naglo vratili iz emigracije i inozemstva, započeli su s konfiskacijom židovskih stanova, pa su cijele obitelji preko noći izbacivane iz svojih s ljubavlju i desetljećima dugim radom i uštedevinama uređenih stanova. Zavisilo je od uvidavnosti onih koji su tako zauzimali stanove, hoće li izbačenima dopustiti da sa sobom ponesu jedan ili dva kovčega najvažnijih odjevnih predmeta ili uopće ništa.

Židovskome pučanstvu u Zagrebu nametnut je doprinos od najmanje 1000 kg zlata. Onaj koji prema mišljenju vlasti nije dovoljno dao, bio je uhićen. S uhićenikom se raspravljalo u njegovoj ćeliji pa, ako je popustio zahtjevima, bio je oslobođen. Moram priznati da se mnogo davalo, da su se neki i dobrovoljno za to prijavili jer su se nadali da će, poslije toga, biti kraj uhićenjima i da će biti pušteni. Jako su se varali jer, nakon što je prikupljena utvrđena kvota, ona je povišena i opet su počela hapšenja.

Najodvratniji židovski znakovi u Evropi bili su nametnuti Židovima u Zagrebu. Dvije žute marame, svaka duga 10 cm, s Davidovom zvijezdom i slovom Ž (skraćena za Židov) i to jednu oko srca a drugu prebačenu preko lijevog ramena, morao je svako od njih beziznimno nositi. Kad se time počelo opremiti i dojenčad u dječjim kolicima, svećenike i svećenice katoličke vjere, koji su tako izlazili na ulicu, ta je mjera postigla suprotan učinak od očekivanog. Negodovanja pučanstva i davanje prednosti obilježenima umjesto mržnje i poruge bili su odgovori na tu mjeru, zbog čega su vlasti u vrlo kratkom roku povukli takve oznake.

U Zagrebu se počelo odvijati dotad nečuveno masovno preseljavanje. Prema uredbama vlasti Židovima i Srbima je zabranjeno stanovanje u sjevernim dijelovima grada uz zahtjev da dotadašnje stanove napuste u roku od 24 sata. Mnogi su se radije povlačili iz središta grada, jer su se nadali mirnijem životu na periferiji.

Premda je u Zagrebu svakog dana provođeno masovno hapšenje, našim je redovima ipak bivalo lakše, jer su najprije starije kolege, a

potom oni koji su imali posebne prijatelje i veze, ipak oslobođani. Događalo se, međutim, i to da bi u koncentracijski logor stigao neki njemački auto s oficirom Gestapoa te bi neki od naših kolega bili najprije saslušani, a potom odvedeni. Blijedi i uplašeni su nas tako napuštali. Pri tom smo čvrsto stiskali ruke, grlili se, govorili ohrabrujuće riječi, ali je bilo i suza.

Težak život u logoru i još teže vijesti iz Zagreba uzrokovali su najveću moguću napetost, kad su 10. lipnja, dakle nakon 40 dana, stigla dva policijska automobila da nas prevezu u policijsku upravu, iz koje smo trebali biti pušteni na slobodu. Naših je prijatelja i pratećih policajaca bilo toliko da su se policijski automobili na putu zaustavili pred jednom gostionicom tako da smo mi, odvjetnici, formalno još uhićeni, zajedno s policajcima popili čašu vina ili piva za bolju i sretniju budućnost. Pošto nas je naš policijski referent najsrdačnije pozdravio, otpustio nas je uz stisak ruke i obećanje da nas više neće zatvarati ako svoje građanske dužnosti budemo lojalno ispunjavali. Tako smo išli u susret slobodi koja je imala samo vrlo kratko trajanje.

Već 18. lipnja, dakle nakon jedva 8 dana slobode, kroz koje sam vrijeme postao svjestan da mi ne preostaje drugo nego što je brže moguće srediti stvari i krenuti u bijeg, ponovno me kod kuće potražio policijski agent koji je ostavio poruku da se odmah javim u policijsku upravu.

Ne bih li dobio na vremenu i donio određenu odluku, skrivao sam se nekoliko sati u stanu svoje sestre. Obitelj je održala savjetovanje. Moja supruga i ja bili smo za to da se odmah bježi, ali je moj otac savjetovao da slijedim poziv jer se bojao da će kaznene mjere pogoditi obitelj. Poslušao sam očev savjet, otišao kući, uzeo već pripremljeni rukšak i bez ikakve pratnje krenuo ravno u policijski zatvor. Mnoge su moje kolege na isti način dobrovoljno otišle u zatvor, ne znajući da time idu u sigurnu smrt, koja bi i mene zatekla da me posebne okolnosti nisu toga poštedjele.

Dok god živim, neću zaboraviti sliku svojih roditelja, supruge i djece, koji su na balkonu našeg stana, gorko plačući i mašući, stajali i gledali kako njihov sin, suprug i otac ide prema zatvoru.

Ovaj put nas je bilo dvadeset osmoro, jer kolege starije od 55 godina nisu bili uhićeni, a od mlađih su već mnogi bili pobjegli u Italiju. Nakon formalnosti pri policijskoj upravi već su nas idućeg jutra transportirali u nama poznati Kerestinec. U dvorac su bili premješteni samo pripadnici Komunističke partije, većinom još iz jugoslavenskih

zatvora. Nas odvjetnike smjestili su u dvorišnu garažu, među nama i parlamentarnog zastupnika Hrvatske seljačke stranke, Stjepana Kovačevića, čijoj nazočnosti, moramo zahvaliti što smo ostali živi u određenom trenutku.

Provodio sam život mnogo ugodnije. Već činjenica da nismo morali stanovati u mokrim i mračnim podrumskim prostorijama bila je olakšanje. Četiri sata dnevno mogli smo se slobodno kretati po dvorištu. Vrijeme je prolazilo u šetnji, tuširanju, rukometu i raznim logorskim radovima na koje su nas vukli.

Nekoliko dana radio sam u jednoj skupini, zajedno sa svojim sveučilišnim profesorom koji je vodio ispite o građanskim parničkim postupcima. Radili smo na čišćenju jedne jame za smeće, rad nas je zadovoljavao i bili smo dobre volje. Činilo se da će se takvo stanje produžiti do kraja rata.

Naši još slobodni sugradani masovno su se pripremali za bijeg. Kad je 22. lipnja 1941. buknuo rat između Njemačke i SSSR-a, ustaški se pritisak pojačao. Poglavnik, šef države u novoj vlasti, nije se stidio javno u svim novinama objavljivati proglas za Židove i Srbe, pritom prijeteci, bez obzira na dob i spol, kako će biti internirani u koncentracijske logore pod otvorenim nebom u planinama, ukoliko se ne budu lojalno odnosili spram nove države. Taj je proglas u povijesti rata zacijelo jedan od najsramotnijih dokumenata civilizacije 20. stoljeća.

Ne čekajući ishod proglasa, u Zagrebu je počeo lov na muškarce, žene i djecu, koji su onda odvlačeni u velike koncentracijske logore u Gospić, Jadovno (napušteni, nenapučeni vrh jednog brijega) i na otok Pag.

Pljačkaški pohodi nove ustaške vlasti i dalje su trajali i dnevno se množili. Jednoga se dana, u vrijeme posjeta, moja supruga pojavila uplakana i izvijestila me kako su takvi došli i posvema ispraznili moje dvije uredske prostorije. Spisi i dokumenti bačeni su na pod u najvećem neredu. Moj radni prostor, koji sam godinama s ljubavlju i uz mnogo

Kćerke LEA i VERA NEUFELD, 1937.

rada opremao, posve je uništen, kako bi s tim predmetima bila opremljena novoosnovana ministarstva.

Pri svakom sam posjetu nagovarao moju suprugu da s djecom napusti Hrvatsku i pobjegne u Italiju. Kako su pak u to doba žene, čiji su supruzi bili u ratnom zarobljeništvu ili u koncentracijskim logorima, bile poštudene deportacija, ona se osjećala sigurnom i nije me htjela napustiti.

Na dan 7. srpnja 1941. u naš je logor stigao policijski automobil da sa sobom povede desetoro uglednih vođa komunističke stranke. Svi smo odmah osjetili da to ne sluti na što dobro. Sa većinom njih smo zbog zajedničkog usuda već bili sklopili srdačna prijateljstva, a mene je naročito žalostilo to što je među tim ljudima bio moj školski prijatelj, profesor Ognjen Prica, koji je zbog komunizma već odslužio 7 godina zatvora, a žalostilo me i to što je među njima bio naš zagrebački kolega dr Ivo Kun. Svi su ti ljudi bili visoko obrazovani, i dobri prijatelji. Rastanak je bio težak. Grlili smo se i ljubili, a kolega dr Kun je, sluteći što će se dogoditi, rekao samo: „Sutra to mojoj supruzi prenesite, oprezno, štiteći je“. Iako smo imali sredstva i načine da primimo vijesti izvana, ostali smo posve neobavješteni o smještaju i usudu naših kolega. Dva dana poslije, dakle 9. srpnja, pojavio se oko 2 sata poslije podne ponovno policijski auto i dovezao prije odvedenoga Krndelja, Poglavnikova školskog kolegu, da bi umjesto njega odvezao jednog mladog čovjeka po imenu Kraus. Još se sjećam kako smo u tom trenutku igrali odbojku i kako se Kraus upravo spremao dobaciti loptu, kad su ga pozvali da ga odvezu. Ubljedio je i krenuo u susret svojoj nesreći. Dva sata poslije, nad svim je tim ljudima izvršena smrtna kazna.

Vijest o pogubljenju pučanstvu je obznanjena posredstvom velikih plakata, a mi smo to doznali iz novina. Razlog za egzekuciju ovako je naveden: „Budući da je leš jednog policijskog agenta pronađen u jednoj močvari, a da se počinitelji nisu mogli pronaći, onda su ovih deset ljudi (slijedila su njihova imena) dovedeni pred sud kao intelektualni poticatelji, gdje im je dosudena smrtna kazna, koja je i izvršena.“ Da ti ljudi s tom smrću nisu mogli imati nikakve veze, može se vidjeti već iz juristički posve nemogućeg obrazloženja, a još više iz toga što su ti ljudi već nekoliko mjeseci bili u zatvorima. Supruge tih nesretnika jurile su po stubama svih mogućih ustanova ne bi li doznale nešto o usudu svojih muževa. Bilo im je sudeno da to doznaju na ulici, među znatiželjnom gomilom ljudi, izravno sa plakata.

Dan 13. srpnja 1941. bio je divan vrući ljetnji dan i uvečer smo do 11 sati sjedili u dvorištu pred garažom, ne bi li se rashladili a potom smo, ništa ne sluteći otišli na počinak. Još u polusnu iznenada nas je probudila neka pucnjava tako da smo, već u prvom trenutku, poskočili. Pucnji su se čuli sa svih strana, a silna galama nije prestajala. Prva je pomisao bila da smo napadnuti izvana i da nam u našoj bespomoćnosti ne preostaje drugo nego zabraviti vrata iznutra i baciti se na pod. Čuli smo povike: „Mi smo preuzeli vlast. U Zagrebu je stvorena komunistička vlast. Predajte se. Ne pucajte. Ne prolijevajte krv uzalud!“ Kad je sve to prestalo, popeli smo se na stolicu, ne bismo li kroz male prozorčiče promatrali što se zbiva. Kroz blijedo svjetlo vidjeli smo skupinu od otprilike dvadeset policajaca, koje su s prvog kata vodili u dvorište. Tek što je taj prizor završen, na našim je vratima neko burno lupao uz poziv u ime nove, u Zagrebu stvorene sovjetske vlade, da otvorimo vrata. Tom smo se pozivu odazvali i na vratima se pojavio naš jučerašnji kolega zatvorenik, poznati novinski urednik, s puškom preko ramena, s ručnom bombom u ruci i drugom rukom stisnutom na komunistički pozdrav, u pratnji još dvojice drugih zatvorenika, koji su isto tako bili ratnički opremljeni. Priopćio nam je, kratko i energično, da je u Zagrebu utemeljena sovjetska vlast. Zapovijedio je da mirno ostanemo iza zatvorenih vrata i čekamo da nam u sobu donesu jednog teškog ranjenika, kojemu moramo pomoći. Vani je postalo mirno, samo po pucketanju šljunka u dvorištu znali smo da naši jučerašnji kolege zatvorenici napuštaju logor.

Nekoliko trenutaka poslije ponovno je zakucalo na našim vratima. Kad smo ih otvorili, u sobu su nam doveli logorskog zapovjednika, policijskog nadzornika, koji je bio u nesvijesti, a sljepoočnice su mu jako krvarile. Uz još jedan zahtjev da mu pomognemo, oni su se udaljili. Tako smo bili u svom zatvoru s teško ranjenim i nesvjesnim komandantom na podu. Nismo znali što se dogodilo i stajali smo posve bespomoćno. Brzo smo uzeli svoje ručnike, prali ga i povezali ga onako kako je u tim uvjetima bilo moguće. Premda smo svakog trenutka očekivali da će on umrijeti, ipak je došao k svijesti i, jedva čujnim glasom, kukao da mu treba pomoći i odvesti ga u njegovu sobu. Nekoliko minuta poslije, u našoj sobi se našao jedan hrvatski kapetan s pištoljem u ruci, a koji je stanovao u blizini dvorca i kojega su pucnjevi probudili, te je požurio k nama da vidi što se dogodilo. Tražio je od nas da poslušamo želje teško ranjenoga i da ga odvedemo u njegovu sobu, što smo nas četvero napravili. Ispunjavajući tu dužnost, prešli smo posve tiho dvorsko

dvorište i stigli u prostore stražarnice, gdje smo ranjenika položili na krevet. U spavaonici stražarnice vidjeli smo kako četiri policajca sjede na krevetima, mrtvački blijedih i okrvavljenih lica, s glavama vezanim ručnicima i vezanim rukama. Trebalo je malo vremena dok nas zbunjene policajci, koje je sad bilo strah i od nas, nisu izvijestili kako su u snu nenadano udareni kundakom u lubanju. Poslije su ih, prije nego su pobjegli, ti komunisti za svaki slučaj vezali i stavili u okove. Mi smo te ljude odvezali, osvježili njihove poveze i, po nalogu kapetana, krenuli u potragu za odvedenim policajcima, koje smo našli zatvorene u podrumskim prostorijama starog dvorskog tornja. Kako su pobunjenici bili odnijeli ključeve tornja, nije nam preostalo drugo nego da potražimo sjekire, čekiće i željezne poluge. Kad smo ih našli, uspjeli smo otvoriti teška željezna vrata. Polako i ustrašeno, naši su još jučerašnji, a sutra ponovni čuvari izašli iz svoje samice, vezanih ruku. Nisu htjeli a ni mogli vjerovati da će već za manje od jednog sata za njih doći oslobođenje. Tako se pred mojim očima odvijalo nešto što je doista rijetko, a to je da smo mi zatvorenici odvezali svoje čuvaru i pustili ih na slobodu. Po obavljenom poslu, vratili smo se u svoju sobu, kad su se nenadano pojavila još tri mlada čovjeka iz komunističkog odjela, koji su se skrivali u mraku dvorišta, te nam ispričali da nisu sudjelovali u pobuni jer nisu komunisti. Zatražili su zaštitu, što im mi, razumije se, nismo mogli pružiti.

Naknadno se povijest ove pobune može rekonstruirati kako slijedi: zatočeni komunisti bili su svjesni da će usud već ustrijeljenih desetero kolega prije ili poslije zateći i njih, jer se logor drži nekim skladištem ljudi, iz kojega se u slučaju potrebe izvlače za smaknuća. Uslijed toga držali su da je bolje pobjeći i boriti se za svoj život. Od tog trenutka novi su se vođe grozničavo odlučili na pobunu, ali tako da stražarima koji su se – kako sam već izvjestio – prema nama ljudski ponašali, nisu htjeli učiniti nikakvo zlo. Oko ponoći su trebali biti spremni automobili, ali to nije išlo pa su ljudi odlazili pješice, tako što su još dva policajca povelu sa sobom kao taoce, a poslije ih zdrave i neozlijeđene pustili. Osim nekoliko vođa, izgleda da je u pripremama sudjelovalo samo jedan dio ljudi, jer su se bojali da će ih izdati policijski agenti kojih je bilo u svakom zatvoru. Time se može objasniti i naglo nastala buka koja je probudile i druge kolege i nagnala ih odmah na bijeg. Idućeg je jutro u tom zatvoru nađeno mnogo odijela i cipela jer su ljudi noću bježali u košuljama i bosu, što su poslije potvrdila i dva policajca. Brojni ispaljeni pucnjevi izgleda da su bili većinom ispaljeni da zastraše vlastite

kolege. Sa stražarnice je pucao samo policajac, koji je čuvao stražu pred dvorcem, a pucao je uvis prema prvom katu. Svladavanje straže provedeno je tako da je policajac koji je stražario ispred zatvora, bio pozvan unutra jer je tobože nekom zatvoreniku bilo pozlilo. Čim je stupio na stubište, napadnut je i razoružan. Potom su naoružani (da li im je na raspolaganju bilo i drugog oružja, ne može se utvrditi) krenuli u stražarnicu, gdje su dijelom uspravane čuvare napali i razoružali. Zatečenu strojnicu, skupa s municijom, i pripremljene ručne granate ponijeli su sa sobom. Čim se proširila vijest izvan dvorca, među policajcima na straži, počeo je lov na odbjegle ljude (njih oko osamdesetoro) tako da smo čuli pucanje strojnica iz ne odveć velike daljine. Naš je dvorac postao glavnim stožerom odjela za progone. Kroz preostali dio noći dolazile su i odlazile cijele trupe ustaša, policajaca, vojnika i žandara autima, motociklima i tu i tamo su doveli ponekog čvrsto svezanog zatvorenika.

Već u 5 sati ujutro istragu je počeo obavljati vrhovni ustaški policijski šef Kvaternik (hrvatski Himmler). Naš položaj nije bio zavidan. Naznačio nam je da nam je toga jutra otkucao posljednji sat. Naša je sreća – možda samo moja, jer bi mojim kolegama to bila lakša smrt nego ona koju su pretrpjeli nakon nekoliko mjeseci nečovječnih muka – bila je u tome što se među nama nalazio već spomenuti od Hrvata delegirani poljoprivrednik Kovačević, koji se proglasio istovjetnim sa svima nama, pa smo tako toga puta spašeni.

U Zagrebu se već bila proširila vijest o uzbuni i već provedenom strijeljanju židovskih odvjatnika. Unaprijed o tome brinući, bili smo članovima obitelji već poslali vijest da smo zdravi, pa smo ih tako poštediti brige i patnje.

Zavladao je još strožiji režim. Svaka je veza sa vanjskim svijetom bila ukinuta: ipak smo tajnim kanalima doznali da ćemo mi i u privrednim zgradama internirani Srbi, idućega dana, tj. 15. srpnja, biti premješteni najprije u Zagreb a potom u Gospić, što se i dogodilo.

Kad smo stigli pred policijski zatvor, znali smo da su naše supruge već o svemu obavještene. Stajale su s punom prtljagom, s rubljem i prehranbenim namirnicama i čekale da stignemo. Cijelo popodne proveli smo u dvorištu policijskog zatvora. Nakon mnogo napora našim je suprugama uspjelo dostaviti nam donesene stvari. Rastanak i nekoliko minuta razgovora nije nam bilo dopušteno, iako su naše supruge iskoristile sva sredstva. Žalosno je bilo gledati kako cijelo popodne prolaze policijskim hodnicima i kroz prozor pokušavaju barem mahnuti rukom,

a cijelo ih vrijeme tjeraju. Svejedno su, neumorno prilazile zabranjenim mjestima. U jednom sretnom trenutku, budući da je na straži bio dobro namjeran policajac i na par trenutaka ostavio otvorena vrata, uspjelo nam je na brzinu kroz otvor vrata stisnuti ruku i dati letimično poljubac za rastanak. Za sve moje tadašnje kolege to je bio posljednji susret sa suprugama i roditeljima.

Okolno ponoći ponovno su nas ukrcali u policijske automobile i odvezli kroz tihi grad u najstrašniju noć mogega života. Nakon nekoliko minuta vožnje, automobili su promijenili smjer od kolodvora i odveli nas u prostrano dvorište zagrebačkog sajmišta. Kad je nas dvadeset osmoro židovskih odvjetnika i četrdeset srbijanskih intelektualaca ušlo u veliku dvoranu sajmišta, policijsko nas je osoblje napustilo i zapovjedništvo su preuzele ustaše, njih do šesdesetoro mladića, svi s nabijenim bajunetima. Odjeknula je zapovijed da bez otezanja, u dva reda sjednemo na pod, inače će pucati. Ustaše su neprestano punile puške, ne bi li uz taj šum ostavili dojam na nas i izazvali strah. Čvrstim koracima približio nam se jedan ustaški zapovjednik. Prepoznao sam u njemu prijašnjeg konobara iz kavane „Corso“, gdje me je često posluživao. Hodao je duž naših redova, promatrajući nas a da nije trepnuo, a onda je k sebi pozvao jednog od naših kolega, dr Branka Peleša, Srbina, sina jugoslavenskog ministra. Nama je izdao zapovijed da pazimo. Onaj koji ne bude pozoran, biće bez pardona odmah ustrijeljen. Onda se pred našim očima počela odvijati odvratna predstava. Žaljenja vrijedan čovjek odmah je primio nalog „dolje“. Ukočeno je gledao onoga koji mu je to zapovijedio. Njemu, rezervnom kapetanu, takav se nalog činio posve nerazumljivim. Nekoliko udaraca kundacima od strane ustaša, koji su bili uokolo, učinili su da tu zapovijed odmah shvati. Najprije su zapovijedi „dolje“ i „gore“ polako stizale: ali što su ga više umarale, to su one brže slijedile, tako da se bačen na tlo već morao podizati, sve dok nije počeo raditi tumarajući i bez snage. Kad to više nije mogao izvoditi, izjavio je da ga radije upucaju. Na to su ga ustaše i kapetan-konobar obrađivali udarcima kundaka i nogu. Napinjući sve svoje snage, uspjelo mu je da još nekoliko puta poslušati zapovijedi. Bilo je jasno da će za nekoliko sekunda pasti u nesvijest; a prije nego se to dogodilo, kapetan ga je šakom udario u čeljust, tako da mu je iz usta pocurila krv a onda je čovjek onesvješćen glavom udario u betonski pod. Udarcima nogu gurnuli su ga u stranu kako bi iste metode primijenili na dva druga Srbina, komesara zagrebačke prometne policije, Milu Sadžaka i glavnog liječnika iz zdravstvenog osiguranja, dr Mrvoša, te da sa njima

postignu iste rezultate. Došao je red i na mitropolita srpsko-pravoslavne crkve iz Sarajeva, koji se zvao Petar Zimonjić. Bio je to starac od 82 godine. Visoka, dostojanstvena pojava u službenoj odori s tijarom na glavi i dugom bijelom bradom. Stajao je pred nama kao mučenik. Njegova je pojava izazvala đavolsko urlikanje među ustašama. Kako se on jedva mogao priginjati, ustaše su se zadovoljile time što su ga vukle za bradu i pljuvali mu u tijaru.

Oko 3 sata u zoru, usred mračne noći, u skupinama su nas ukrcali u teretni vlak. Pri ukrcavanju smo odmah zamijetili da nismo sami i da se unutra nalaze drugi ljudi, žene i djeca, koje smo probudili iz sna. Džepne su lampe počele funkcionirati. Novi supatnici bili su židovski stanovnici Varaždina, koje su noć prije istrgnuli iz njihovih kreveta i koji sad zajedno sa nama trebaju krenuti na put u Gospić. U jednom kutu vagona, na podu je sjedila u crno odjevena žena koja je gorko plakala. Pošto smo je osvijetlili džepnim lampama, prepoznali smo u njoj suprugu našega prije pet dana ubijenog kolege dr Ive Kuna. Nenadana pojava kolega njezinog supruga, koji su donedavno dijelili sudbinu s njim, činjenica da su svi zdravo i dobro a on pod zemljom, učinila je bol te jadne žene, inače liječnice, znatno većom tako da smo svi plakali sa njom.

Vlak, sa vagonima u kojima smo izvana bili zabravljani, počeo je svoje osamsatno putovanje. Vješali smo se o rešetkaste prozore i tako se opraštali od Zagreba i svojih ondje preostalih članova obitelji. Kako su Talijani nama Židovima jamčili mogućnost azila, bili smo ispunjeni nadom kad smo na udaljenosti od četrdesetak kilometara od Zagreba vidjeli da na straži stoje talijanski vojnici. Ta je pak nada za vrijeme puta umanjena, jer smo ih pozivali da za nas interveniraju, da se vagoni nakratko otvore, a oni nisu mogli ništa poduzeti. Tjelesne potrebe – kako kričanje, kucanje i plakanje nisu mogli pomoći, morale su ipak biti obavljene, pa se to činilo kako se god moglo uz nastojanje da se druge poštedi stida.

Tako smo oko podne stigli u Gospić, novo stratište Srba. Pod užarenim podnevnim suncem žalosna karavana od šesto muškaraca, žena i djece išla je predvođena dostojanstvenim mitropolitom putom dugim 3 km, pješice do grada. Dvije žene, majka i kći iz Varaždina, izvučene iz kuće unatoč teškoj angini pectoris, na nosilkama su sudjelovale cijelim putem. Talijanski vojnici i oficiri su pogledima pratili kolonu i fotografirali je. Civilno pučanstvo gledalo nas je s prozora, praveći neodobravajuće geste. Tu i tamo se vidjelo poneku staricu kako briše suze iz očiju.

U velikom zatvorskom dvorištu unutar okružnog suda Gospića zatekli smo oko dvije tisuće Srba, utaborenih na podu. Na svim prozorima prvoga i drugoga kata vidjele su se ustaše s puškama uperenim u nas. Kod svakoga od dva ulaza bila je, uz osoblje, postavljena strojnica uperena prema ljudima. Ustaše, novi zapovjednik, neki šofer, našli su zabavu u tome što su prošle noći izmučenog mitropolita natjerali da pred djecom i ženama poškropi dvorište i nosi veliku i tešku bačvu vode.

Nekoliko sati poslije nas su Židove transportirali u kino-zgradu, gdje smo stanovali otprilike četrnaest dana, u velikoj dvorani. Mogućnosti prehrane za tih šesto osoba nije bilo. Jeli smo ono što smo ponijeli sa sobom, a oni imućniji, kojima je uspjelo sakriti nešto novca, pod stražom su vođeni u gostionice. Nedjeljom uvečer održavale su se kinopredstave i onda smo svi pa i mala djeca, sa svim svojim stvarima morali napustiti dvoranu i do ponoći boraviti u dvorištu. Cijeli taj logorski život odvijao se u posve malom dvorištu, otprilike četiri metra širokom. Kako sam u posljednje vrijeme, već u Kerestincu kuhao za nas odvjetnike i kako su potrošači te hrane bili zadovoljni, propagandom mojih kolega izabran sam za kućnog kuhara novoutemeljene kuhinje. Kao takav slavio sam ondje, 3. kolovoza, svoj 42. rođendan. Svečani govor održao mi je predsjednik židovske kulturne zajednice iz Varaždina, muški pjevački zbor iz Varaždina izveo je za mene skladanu pjesmu, a diploma s potpisima svih sudionika bila mi je također rođendanski poklon. Tu sam diplomu kao uspomenu poslao svojoj supruzi u Zagreb. Kako sam poslije doznao, pojavila se godinu dana poslije kao izložbeni predmet na protužidovskoj izložbi u Zagrebu. Uprava nam nije davala nikakve hrane. Stvorili smo prisilno oporezivanje i upravljanje. Kako sam obavljao i nabavku za naš logor, morao sam stalno izlaziti u grad. Tu sam imao prilike svašta vidjeti!

Svakodnevno su stizali novi transporti Srba ili židovskih obitelji iz svih krajeva Hrvatske. S druge strane je iz zatvorskog dvorišta svakog dana išlo mnogo Srba, koji su preko grada išli u planine. Bilo ih je žalosno gledati. U sredini je bio dug lanac, o koji je sa svake strane bilo privezano po pedesetoro ljudi, jedan na desnoj, drugi na lijevoj strani. Stari i mladi, otmjeni građani i jednostavni seljaci, službenici pošte i željeznice u uniformama, svi su u istom lancu bili odvođeni izvan grada, da bi ondje bili ubijeni i ubačeni u neku masovnu grobnicu. Vidio sam mnogo takvih, točan broj ne mogu navesti, ali je navodno u roku od mjesec dana između 35.000 i 50.000 Srba tu zatekla takva sudbina. U to

je vrijeme talijanska okupacijska armija u Gospiću imala najmanje 7.000 vojnika, a izvršna ustaška vlast jedva petsto ljudi.

Talijanski su, pa i viši stožerni oficiri, išli na šetnju i to gledali a da ništa nisu poduzimali, ne bi li te ljude spasili sigurne smrti. Ponašanje talijanske armije u to je vrijeme bilo nešto posve nepojmljivo. Ustaše su prema njima postupale izravno uvredljivo. Kad se neki talijanski oficir usudio krenuti na šetnju sa nekom domaćom djevojkom, ovu su ustaše odmah hapsile i odvodile je u svoj glavni stožer, gdje bi je za kaznu ošišali do glave i potom je izbacili na ulicu. U isto je vrijeme tisak obiju zemalja svjedočio o međusobnome prijateljstvu.

Jedan dio interniranih – oko 2.200 Srba i 300 do 400 židovskih mladića, većinom između 17 i 22 godine, među kojima je bio i moj rođak Norbert, te sinovi ovamo prebjeglih roditelja bili su pod vedrim nebom velebitskog gorja, smješteni na vrhu brijega nazvanom Jadovno, gdje su utaboreni i uz nedostatnu prehranu bili primoravani na najteže cestovne radove. Režim je bio strog. Korištenje zahoda bilo je, primjerice, dopušteno samo do 9 sati uvečer. Jedan mladi Židov od 18 godina, imenom Atias, usudio se to vrijeme prekoračiti samo pet minuta, zbog čega je idućeg jutra pri prozivci bio ustrijeljen. Sve su mi to pričali jedan zagrebački liječnik i nekoliko momaka koji su slučajno otpušteni iz tog logora. Sudbina logora obavijena je teškom tajnom. Tijekom vremena kolale su uvijek nove vijesti, kao da su prebjegli u partizane, da su ih spasili talijanski vojnici, da su internirani u logore u Italiji, itd. Sve su se te vijesti, kad bi ih se išlo provjeravati, pokazale čistom maštarijom. U samom Gospiću su se širile stravične priče o nestanku tog logora. Činjenica je da od svih tih ljudi od početka 1941. nije bilo znaka života. Ustaše su nama, u to vrijeme, donijele nekoliko kotlova i kuhinjskog suđa, tvrdeći da je to iz Jadovnog, jer je taj logor raspušten.

Početkom kolovoza odvedeni smo u novostvoreni logor, koji se nalazio 2 km od Gospića, u zgradama, bolje rečeno u štalama stočarske škole. Žene, djeca i starci smješteni su u štalu, u kojoj su do jučer bile ovce, a nas muškarce poslali su na sjenik, pristup kojemu je bio moguć jedino preko ljestava. Kako su svakog dana stizali novi transporti i naš se broj popeo iznad 1.600 osoba, potužili smo se zapovjedniku da nemamo mjesta. Zapovjednik je bio jedan trgovački pomoćnik iz Zagreba, paraličar imenom Pudić. Po gradu je uvijek iz straha išao puškom preko ramena, iako puška nije bila oružje za oficire. Sređivanje naše pritužbe odvijalo se tako da je pozvao sve stanovnike logora, da se sa svojim prtljagom okupimo u dvorištu u 8 sati navečer. Tada je počelo

nevrijeme. Kiša je lijevala kao u potocima. Stajali smo vani, posve mokri, sve dok nam se oko ponoći nije smilovao i sve nas pustio u jednu jedinu prostoriju, u kojoj smo jedva mogli stajati i u kojoj smo se do jutra skoro ugušili.

Idućeg sam dana sa četrnaestoro svojih kolega prebačen u Gospić, gdje smo za gradsku opskrbu morali obaviti pomoćne radove. U logoru smo do odlaska radili na gradnji ceste. Prehrana se sastojala od tri-četiri krumpira dnevno. Zbog stroga nadzora i smještaja logora izvan grada, nismo mogli ništa nabavljati pa je bilo više nego sigurno da veći dio, a posebice djeca, to neće duže vremena izdržati.

Moji su kolege od jutra do večeri teško radili. Nosili su na leđima vreće pune žitarica. Pošto su me kolege odredile za kuhara, petnaest dana sam im na naš trošak tri puta dnevno pripremao krepku i dobru hranu. U Gospiću smo se inače slobodno kretali, što mi je omogućilo da doznam mnogo toga što je drugima ostalo nepoznato.

Prije rata se stanovništvo Gospića sastojalo pola od Srba, a pola od Hrvata. Sukob među njima trajao je desetljećima i čim su Hrvati došli na vlast, Srbi su bili prve žrtve. U to vrijeme su njihove preostale obitelji bile okupljane radi deportacije. Uto se našao jedan odvažni talijanski oficir, koji je htio spasiti te žene i djecu, a kako je bio zapovjednik jedne automobilske kolone, ukrcao ih je u vojne automobile i prevezao u Italiju, bez zapovjedi pretpostavljenih zapovjednih mjesta, možda i suprotno zapovijedi da se ne miješa u te stvari. U dvorištu te vojne jedinice, na odlazak je čekalo još stotinjak osoba. Kad je to pak zabranjeno, ljudi su morali biti izručeni ustašama.

U okolici Gospića razmahao se bratoubilački rat. Svakoga smo dana mogli vidjeti sela kako gore. Većinom su to bila srpska sela, a tu i tamo, u znak osvete, i poneko hrvatsko. Pucnjevi iz pušaka i strojnica bili su svakodnevna glazba.

Kad sam zbog upale palca morao otići u bolnicu u Gospiću, da mi odstrane nokat, u hodniku sam u igri našao dvadesetak srpske djece u dobi od tri do deset godina. Sva su ta djeca imala poveze na glavi, grudima i rukama. Pričali su mi da su im kuće zapaljene i, kad su se pokušali iz gorućih kuća spasiti kroz prozor, ustaše su ih ubodima bajuneta vratili natrag. Onda su se pojavili talijanski vojnici, koji su ih spasili i također fotografirali.

Tada su se počele širiti i svakoga dana potvrđivati vijesti da će italijanska II armija, koja je tada na tom teritoriju boravila kao saveznička armija, taj teritorij zauzeti kako bi preuzela najviše vojne ovlasti i nadzor

nad civilnom upravom. S jednim kolegom posjetio sam talijansku mjesnu komandu, kako bi mjesnog zapovjednika, jednog majora, upitao odgovaraju li te vijesti istini, kad će uslijediti preuzimanje, u slučaju kojeg ćemo mi, u ime svih koji se u okolici Gospića nalaze u židovskim logorima, zatražiti talijansku zaštitu. Nakon dugog razgovora sa žaljenjem mi je objasnio da o preuzimanju židovskih logora ne može biti ni govora i da će preuzimanje svekolike vlasti na tom teritoriju uslijediti tek kad ustaše napuste teren zajedno sa svim tu postojećim logorima. Uostalom, rekao je da se zatvorenicima neće dogoditi nikakvo zlo, jer će oni, čim stignu u Hrvatsku, biti oslobođeni. Iste takve priče širile su i ustaše, kad se počelo premještati logore.

Odlučili smo da ostanemo tu gdje smo, jer se za nas uopće nitko nije brinuo. Prva briga ustaša bila je da svoje obitelji i svoj namještaj prenesu na sigurno, u Zagreb, jer su se bojali odmazde. Upravo sam se vratio iz bolnice i pošao prema našem stanu, kad su me pred kućom dočekale kolege. Cijeli moj prtljag bio je utovaren na jedna kola. Ispričali su mi o slučajnom susretu sa zapovjednikom logora, koji je posve iznenađeno ustanovio da se u mjestu nalazi još toliko interniranih, te ih je pozvao da odmah odu do željeznice, gdje ih još čeka prijevoz, jer će u Hrvatskoj biti oslobođeni. Bila je to odluka od jednog djelića sekunde, kad sam objasnio svojim kolegama kako to neću poslušati. „Ja ostajem ovdje, a tko me želi slijediti, neka to isto učini“, bile su moje riječi. Pošto nisu htjeli slijediti moju odluku, uzeo sam svoj prtljag s kola, a potom smo se zagrljajima oprostili. Naši su se putovi razišli, moj u slobodu, a njihov u smrt, koja ih je kratko nakon toga zatekla.

Nekoliko sam se dana skrivao u Gospiću, kod jedne vrijedne pekariće, a kad sam primio vijest da su moja supruga i djeca već u Sušaku, gradu anektiranom od Talijana, i to nakon bijega iz Zagreba, gdje su sve napustili, sjeo sam u vlak i krenuo prema Crikvenici, blizu talijanske granice. Kako ustaše više nisu obavljale nikakvu službu na tom teritoriju, osjećao sam se prilično sigurnim, te izabrao mnogo ugodnije i brže putovanje vlakom umjesto pješice ili autom, kako su mi savjetovali. U Crikvenici sam odmah našao jednog talijanskog vojnog šofera, koji je izjavio da je spreman mene za 500 lira prošvercati preko hrvatske granice u Italiju. Sakrio me među prazne bačve za vino, koje je vozio u Sušak, pokrio me dekom, a radi moje zaštite, postavio je iznad vinskih bureta nada mnom jednog vojnika sa nataknutim bajunetom. Tako je prošao put od jednog sata i preko hrvatske granice, koju uopće nisam vidio. Sav okupan znojem stigao sam u Sušak, gdje sam se presretan sastao sa

svojom obitelji. Vijest o mojem dolasku iz Gospića proširila se odmah po Sušaku, gdje su boravili mnogi bjegunci iz Zagreba. Mnogi su mi prilazili, ne bi li nešto поближе doznali o pripadnicima svoje obitelji koji su bili u Gospiću. Bio sam tek nekoliko dana u Sušaku, kad me je Questura (talijanska policija) iznenada uhapsila. U Sušaku su masovno hapšeni Židovi u to doba i to ili zato da ih prebace natrag preko hrvatske granice, ili da ih stave u zatvor u Rijeci, odakle su ih onda, kroz četiri do šest tjedana, slobodne internirali u Italiju.

Jedan dan poslije došli su policijski agenti po moju suprugu i djecu da ih, kao što je tada bilo uobičajeno, zajedno sa mnom prebace preko granice. Tvrdili su, doduše, da bismo trebali dospjeti u slobodnu internaciju u Padovu, ali mi smo već bili dobro obaviješteni da nijedan talijanski policijski agent još nikad nije izgovorio nijednu istinitu riječ. Zbog toga je moja supruga legla u krevet kao da je oboljela. Svejedno su, od moje supruge, odveli moje kćeri Leu i Veru i doveli ih k meni u zatvor. Za tada šestogodišnju veru to je bila zabava i promjena. U pogodnom trenutku šapnuo sam joj na uho da odmah zaplače i zatraži da je vrati majci. To je izvela tako spretno da su pritrčali svi policijski činovnici i nadzornici, posavjetovali se i požalili dijete. Nije im preostalo drugo nego da dijete odvedu natrag majci. Leu i mene strpali su u jedan autobus i povelu nas preko granice natrag u Hrvatsku. Inače se Italijani nisu ponašali tako bestijalno da bi jednu obitelj razdvojili preko granice dviju država, ali je sušački kvestor Pilleri bio zlo stvorenje, koje je Židovima priređivalo brojne neugodnosti i nesreće. Već idućeg jutra sam pronašao mogućnost da za 1.500 lira, vojnim sanitetskim kolima opet pođem u Italiju, ali ovaj put ne u Sušak, nego na Rijeku, koja je od Sušaka odijeljena mostom. Na taj put sam išao s Leom, oboje u planinarskim (alpino – tal. red. vojske) uniformama. Prošli smo granicu a da nas nisu zaustavili, a razgovarali smo s bolesnim talijanskim vojnikom, koji nam je bio vrlo susretljiv. S vozačem sam dogovorio susret u gradu, ne bismo li se dogovorili kad će i na koji način dovesti i moju suprugu i Veru. Slučaj je htio da nas je na ulici susreo onaj isti agent, koji nas je dan prije pratio preko granice. Pošto je podmitljivost talijanskih agenata bila poslovična, ponudio sam mu 500 lira da me ostavi na slobodi. Da sam mu ponudio više i da nas nije promatrao njegov kolega, koji je bio u blizini i kojega nisam poznavao, bila bi se stvar zacijelo povoljno sredila. Ovako je bio primoran da me uhapsi. Lea je, odmah slobodna, došla k majci, ali ja u zatvor, gdje sam ostao pet mjeseci.

Zbog pokušaja podmićivanja podignuta je optužba protiv mene. To se u Italiji vrlo strogo kažnjavalo, ali takvi slučajevi vrlo rijetko dolaze na raspravu. Nakon mjesec dana, 6. oktobra 1941. održan je proces. Prvi put u životu, na putu do sudnice, stavljeni su mi okovi oko ruku. Lijepo je i dirljivo govorio moj branitelj. Dvije žene iz publike plakale su za vrijeme njegovog prikazivanja mogega položaja. Dosudili su mi najmanju kaznu, odnosno 16 mjeseci zatvora. Tršćanske novine „Il piccolo di Trieste“ od 7. oktobra objavile su izvješće o raspravi pod naslovom „Peripezio d' un avvocato ebreo“ (Pustolovine jednog židovskog odvjetnika), koje je bilo napisano s priličnom simpatijom spram mene. Nakon te presude moje je duševno stanje, što je posve razumljivo, bilo vrlo teško. Jedinom utjehom bila su mi pisma moje majke i supruge, koje su pisale kako su zapravo sretnje jer znaju da sam na sigurnome, dok je svim mojim kolegama život visio o koncu. Pri prvoj raspravi jedva da sam razumio talijanski, a bio sam tako oammljen svime što sam proživio u posljednjih nekoliko mjeseci, da sam svome branitelju jedva mogao dati neke podatke koji bi me rasteretili. Marljivo sam učio talijanski jezik, proučavao talijanski zakonik i priredio svoj obranbeni govor na talijanskom jeziku. Na raspravi sam težište postavio na to da, u vrijeme navodnog prekršaja, nisam vladao talijanskim jezikom, pa se zato nisam mogao sporazumjeti s agentom, a stoga niti napraviti neki prekršaj. To stajalište olakšale su mi ne posve jasne izjave agenta.

Odahnuo sam kad su mi 19. decembra pročitali presudu apelacijskoga suda da sam, zbog nedostatka dokaza, oslobođen. Novinar, koji je čuo za moje oslobođenje, odmah je priskočio k meni, predstavio se, srdačno mi čestitao i poželio sve najbolje za budućnost. O oslobođenju novine nisu donijele nikakvu bilješku, vjerojatno radi zaštite agentova prestiža. Premda oslobođen, ostao sam još pet tjedana u zatvoru, najprije u Rijeci, potom u Padovi. U zatvorima sam učio talijanski jezik, a u Rijeci obavljao posao bolničara.

Sretan me osjećaj ispunio kad sam 5. veljače 1942. otpušten uz nalog da krenem u liječilišno mjesto Aprica, radi internacije, gdje ću se susresti sa svojom obitelji. Time su me oslobodili teške more, kako bi me još mogli vratiti preko hrvatske granice.

Život zajedno sa obitelji, najprije u mjestu Aprica, a potom zbog mogega zdravstvenog stanja u Sondriu odvijao se normalno. Živjeli smo godinu i pol dobro i lijepo, dok su vlasti sa nama postupale taktično. Nedostajala mi je prava djelatnost, a brige su nas tištile zbog rodaka u

Hrvatskoj, odakle su vijesti svakog dana bile sve lošije. Moji roditelji i troje braće i sestara spasili su se na području okupiranom od Talijana. Nakon zbivanja od 8. rujna 1943. izgubio sam svaku vezu sa njima. Moja punica, 77-godišnja razumna, živahna i dobra žena nije htjela poslušati moj savjet. Primala je državnu mirovinu, stanovala u vlastitom stanu i tome je davala prednost pred neizvjesnim emigrantskim usudom. Na naša je pisma uvijek odgovarala: „Ostavite me na miru. Pouzdam se u Boga, on me neće napustiti“. A svejedno ju je zadesila nesreća, kad je pet dana nakon svojega 77. rođendana, u noći u 2 sata, 10. kolovoza 1942, a da ništa nije mogla ponijeti sa sobom, odvedena u nepoznatom smjeru, vjerojatno u Poljsku. Od tada nismo od nje primili nikakvu vijest, iako smo se obraćali raznim pomoćnim akcijama i Crvenom križu. Da li da vjerujemo njezinim riječima i nadamo se skorajšnjem povratku, to nas je osobito brinulo i mučilo.

Ratna su se zbivanja krajem 1942. počela odvijati na štetu Italije. Premda je cijelo talijansko pučanstvo, gotovo bez iznimke, bilo protiv rata, a najveći dio i protiv fašizma, Mussolinijev nas pad nije malo iznenadio i obradovao, te nas ispunio očekivanjem skorajšnje slobode. Ne bez očekivanja došlo je 8. rujna 1943. do talijanske kapitulacije. Dok smo se na početku, zajedno sa velikom gomilom uzbuđenih ljudi tome veselili, odmah smo postali svijesni da se moramo spakirati i bježati.

Prije nego sam krenuo u bijeg, preuzeo sam i dužnost da skrbim za sudbinu dve stotine Židova, interniranih u mjestu Aprica, tako što sam od vlasti zahtijevao oslobođenje iz internacije. Prefekt, vrhovni šef civilne uprave talijanske provincije, *questor* – policijski šef provincije, nadležni vojni teritorijalni zapovjednik, svi su me susretljivo primili, ali bez uspjeha – jer oni takve upute nisu primili od Ministarstva unutarnjih poslova. Slali su brzojave, pokušavali telefonirati, ali kako su sve veze bile prekinute, nisu dobivali odgovora. U međuvremenu je veći dio interniranih pobjegao iz mjesta Aprica. Kad sam to doznao, krenuo sam i ja u bijeg, koji sam zbog takva čekanja skoro propustio.

Išlo se pješice iz mjesta Sondrio do 3000 metara visokog brda u blizini granice prema Švicarskoj. Prevareni od švercera, vratili smo se nakon tri dana lutanja; dva puta nas je talijanska pogranična straža hapсила a potom, zbog nedostatka dokumenata, ipak oslobodila.

Kad smo četvrti put, ovaj put s uspjehom prešli put do granice, s time što su nas šverceri bili napustili, pa smo prešli švicarsku granicu, odahnuli smo. Od ganuća su nam suze potekle kad nam je švicarska

granična straža, koja nas je još izdaleka gledala kroz dalekozor, krenula u susret s groždem u rukama, te nam pomogla pri silasku i nošenju prtljage.

Nakon nekoliko prelaznih logora konačno smo došli u ovaj, u Gattikon. Ovdje se nalazimo već dva mjeseca i čutimo toplinu oko nas, kojom zrači naš dragi zapovjednik, gospodin natporučnik Ernst Morgenthaler, koji je naš prijatelj i saveznik.

Posredstvom švicarske „Dječje pomoći“, naša je kći Vera smještena kod obitelji srednjoškolskog nastavnika gospodina dr Hansa Waertli-a u Zuerichu. Tu je našla nov i topao dom, bolje nego što smo mogli i poželjeti. Dirljivo kako se gospođa dr Waertli brine za naše dijete, iako je i sama majka dvoje još manje djece, a to u isto vrijeme dok u Europi divlje horde „novog poretka“ ubijaju na tisuće djece ili ih u vatri žive spaljuju.